

S. Chambost, Proudhon et la norme. Pensée juridique d'un anarchiste, Rennes: Presses Universitaires de Rennes 2004, 295 p.

Pierre-Joseph Proudhon (1809-1865) riep zich in een tekst uit 1840 uit tot anarchist. Tevens benadrukte hij in die tekst te zijn 'vriend van orde'. Het is niet de eerste ogenschijnlijke tegenstrijdigheid die bij Proudhon is te vinden. Zo is hij de enige 'klassieke' anarchist die over recht in positieve zin heeft nagedacht en geschreven. Dat is velen die zich na hem anarchist noem(d)en ontgaan of zij hebben dat wat schamper afgedaan met een 'hij was slachtoffer van juridisme' (zoals de bekende, inmiddels overleden, Franse anarchist D. Guérin mij schreef, toen ik hem in 1977 uitnodigde als spreker voor een internationaal symposium over *Anarchism and law* op de Erasmus Universiteit Rotterdam).

Voor sommige juristen en sociologen is Proudhon echter een inspiratiebron geweest om anders over recht en sociale verhoudingen te denken dan wat daaromtrent gemeenlijk aan juridische faculteiten wordt geleerd. Ten behoeve van een beter begrip van die opmerkelijke zienswijze is nu de tekst van de Franse juriste Sophie Chambost voorhanden.

Zij is voor het schrijven van haar proefschrift op zoek gegaan naar de achtergronden en herkomst van het juridische denken bij Proudhon. Zij promoveerde enkele jaren geleden op *La pensée juridique de P.J. Proudhon* (thèse de droit, Lyon III, oktober 2000). Het hier te bespreken boek is de eerste helft van dat proefschrift. Wellicht laat zich daaruit verklaren waarom dit boek literatuurlijst noch trefwoordenregister bevat, wat het terugvinden in de noten van de volledige boektitels zeer bemoeilijkt. Wel treft men aan een bronnenoverzicht van de gebruikte teksten van Proudhon. Aan dit boek voegde zij nog een 'annex' toe, die de grote lijnen weergeeft van het denken van Proudhon met betrekking tot het recht tot straffen. Zij behandelde dat thema in de andere helft van haar proefschrift.

Proudhon was een productief schrijver. Zijn omvangrijke werk bestaat uit primaire bronnen (zijn bekende gepubliceerde werk) en uit bijkomende bronnen. Die laatste omvatten zijn *Carnets* en *Cahiers* (waarin zijn aantekeningen, losse gedachten en uittreksels van door hem bestudeerde boeken), zijn brieven en ook allerlei niet gepubliceerde stukken die zijn ondergebracht in archieven. Bij het schrijven van zijn boeken maakte Proudhon gebruik van die bijkomende bronnen. Chambost heeft ook dit materiaal bestudeerd. Zo kan zij een ontwikkelingsgang in het rechtsdenken van Proudhon schetsen, die niet onmiddellijk uit de primaire bronnen is te halen. Dat is ook niet zo vreemd als men weet hoe Proudhon schreef. Wat hij publiceerde was namelijk vooral situationeel bepaald. Hij analyseerde sociaal-maatschappelijke situaties van zijn tijd; de ene keer deed hij dat in een vlammend geschrift, de andere keer in een meer doorwrochte tekst.

Het is niet zo dat vóór Chambost niemand zich met de rechtsthematiek van Proudhon heeft beziggehouden. Zelf wijst zij op de grote Franse socioloog G. Gurvitch die met zijn *L'idée du droit social* (Paris 1932) aandacht vroeg voor het denken over recht door Proudhon. Verder zie ik in Chambosts boek de bevestiging van wat ik twintig jaar geleden over recht en anarchisme in mijn proefschrift aannemelijk heb gemaakt (*Recht en politieke organisatie*, Zwolle, 1986). Hoe is Chambost in haar geval te werk gegaan?

De hoofdtekst van het boek valt in twee delen uiteen. Het eerste deel behandelt Proudhons rechtsdenken voorzover dat loopt van de (statelijke) wet naar het contract, met als kernproblematiek: de instemming als grondslag van de norm. Aan de orde komt enerzijds het thema van de verwerping van de wet als *opgelegde* norm door de staat (de 'ordre imposé') en anderzijds het thema van het contractdenken en de *onderhandelde* norm (de 'ordre

négocié'). Hier wordt door Proudhon het beginsel van de heteronomie (wet) geplaatst naast het beginsel van de autonomie (contract).

Vervolgens blijkt dat het contract bij Proudhon niet de exclusieve bron van recht is. De consequenties van die zienswijze worden in het tweede deel van het boek besproken. Dat deel gaat over de 'collectieve rede' als de door individuen gerespecteerde sociale norm. Dit moet sociologisch worden begrepen. Chambost brengt de sociologische instelling van Proudhon goed tot uitdrukking. De 'collectieve rede' is niets anders dan het samenstel van sociale relaties dat wordt gevormd als mensen in een bepaald verband (gaan) samenwerken (fabriek, vereniging, school enz.). Er is dus niet één (metafysische) 'collectieve rede', maar er zijn er evenzovele als er samenwerkingsverbanden zijn. De normatieve kracht van de 'collectieve rede' ligt in de reflexieve verwachtingen van handelende individuen. De 'collectieve rede' vormt de sociale grondslag van de normen.

This article from Netherlands Journal of Legal Philosophy is published by Eleven international publishing and made available to anyone who is an online bezoeker

Proudhon heeft dit samenstel van gedachten niet in één keer en in één tekst uitgeschreven. Het is Chambosts werk geweest om dit alles overzichtelijk te maken. Zij heeft de verschillende thema's, die in de loop van vele jaren op wisselende manieren door Proudhon naar voren zijn gebracht, op een coherente wijze bij elkaar gezet. Daarmee is inzichtelijk gemaakt wat de ontwikkelingsgang in de 'pensée juridique' van Proudhon is geweest. Om die ontwikkelingsgang te volgen moet men zich bewust zijn van het onderscheid tussen negatieve anarchie en positieve anarchie, zoals dat bij Proudhon voorkomt. Tot de 'negatieve anarchie' behoort onder meer zijn ontkenning van de staat en daarmee van de wet als bron van recht (zijn anti-etatisme; het beginsel van de transcendentie). Tot de positieve anarchie behoort onder meer zijn denken over recht, terug te vinden in wat hij 'gerechtigheid' noemt en in zijn rechtsbronnentheorie (contract, gewoonte).

Proudhon huldigt een pluralistische opvatting omtrent rechtsbronnen en hij laat de aanvaarding van het gevormde recht verlopen via de feitelijke instemming daarmee. Aldus brengt hij het verschijnsel 'participatie' onder de aandacht. De norm is slechts van toepassing op degenen die aan de totstandkoming ervan hebben meegewerkt. Zo vindt de binding aan de norm plaats door actieve deelname aan de formulering van die norm. Daarin ligt dan de legitimiteit van de dwang tot nakoming bij de geadresseerde van de norm.

Mensen werken op vele en heel verschillende plaatsen met elkaar samen. De normativiteit die de sociale verhoudingen tussen mensen op al die plaatsen beheerst, wordt tot het recht gerekend. Dat is daarmee pluriform van aard en relationeel bepaald. Het is immanent mensenwerk (het beginsel van immanentie). In het door Proudhon hoog gewaardeerde 'debat' en in de 'négociation' komt in een dialogisch proces het recht tot stand. Habermas zal het in onze tijd in een tekst over 'recht en democratie' gebruiken, laat Chambost zien. Zij demonstreert op die manier iets van de actualiteit van

Proudhons juridische denken. Zelf moest ik bij het lezen over 'la légitimité de la norme' in relatie met 'un processus de consultation' denken aan Luhmanns *Legitimation durch Verfahren* (1969). Kortom, in plaats van Proudhon een slachtoffer van juridisme te noemen, kan hij als voorloper worden gezien van een andere, anti-etatistische manier om naar recht te

This article from *Netherlands Journal of Legal Philosophy* is published by Eleven international publishing and made available to anyone who is a member of the journal's online community.

kijken en om daarmee om te gaan. Dat is wat Chambost goed uit de verf laat komen. Was Proudhon daarmee een 'utopist' of veeleer een 'futurist' wiens gedachten zich laten actualiseren?

Proudhon heeft geen 'blauwdrukken' voor een nieuwe maatschappij geleverd. Wat dat betreft is hij geen utopist te noemen. Zijn sociaal-maatschappelijke analyses lopen steeds over de band van aan elkaar tegengestelde beginselen, zoals heteronomie versus autonomie. Ook werkte hij met nog nader in te vullen beginselen, zoals het democratie-beginsel, het participatiebeginsel, het beginsel van wederkerigheid. Zo bevat zijn *Du Principe fédératif* (1863) de elementen om een sociale 'Europese grondwet' op te stellen. Maar letten we op de tekst die onder die naam onlangs door de bevolking van Frankrijk en van Nederland werd afgewezen, dan is het kennelijk na ruim 150 jaar nog niet mogelijk het *Principe fédératif* overeenkomstig die beginselen uit te werken. Een dergelijk iemand heet daarom zijn tijd vooruit te zijn. De actualisatie van het project laat nog op zich wachten. Een actualisatie van zijn rechtsdenken ligt echter voor het grijpen.

Proudhon ontwikkelde zijn rechtsdenken tegen de stroom van zijn tijd in. Dat werd bepaald door de rigiditeit van de napoleontische codificatie. Daardoor heeft het de schijn van gedateerdheid. Niets is minder waar. Proudhons juridische denken nodigt namelijk uit tot een kritische benadering van het recht, zeker in een situatie waar etatistische regelzucht en etatistische overregulering de orde van de dag uitmaken. Dat is ook wat Chambost onder de aandacht heeft gebracht met haar boek. Daarmee zet zij Proudhon op een heel andere plaats dan waar hij gebruikelijk is te vinden: onder juristen.

Thom Holterman (Urciers, Frankrijk)